

ÉLET(EK) A BETŰK MÖGÖTT – EGY DEDIKÁCIÓ NYOMÁBAN

BIBOR MÁTÉ JÁNOS

ELTE BTK KITI, egyetemi adjunktus

Ferencz Győzőnek

TARTALMI ÖSSZEFOGLALÓ

A Brassói Lapok és a Népújság *Ajándékregegytárának* 1935. januári illetményköteteként látott napvilágot Erdélyi Ágnes: *Kovácsék* című kisregénye. A szerző Glatter Ágnesként (1914–1944) született Budapesten, és Radnóti Miklós féltestvére volt. Anyagi okokból kénytelen volt félbehagyni középiskolai tanulmányait, de írói-költői terveiről munkavállalóként sem mondott le. Első könyve, a *Kovácsék* kisméretű, egyszerűen kivitelezett könyvecske. Látszólag semmi különös nincs benne, még a bemutatott példány címlapján olvasható dedikáció sem tűnik annak: „Drága Janka nénémnek / és Ede bátyámnak / hálával és szeretettel / adom ezt az első könyvem[.] / Ágnes / 1935. marcius hó”. Radnóti *Gyermekkori emlék* című versében említi Eduárd nevű rokonát. Az *Ikek bava*, Radnótinak ez a kisterjedelmű, de az életmű legjobb verseivel egyenrangú, prózában írt remekműve szépirodalmi alkotás, azonban egyes elemei életrajzi szempontból is forrásértékűek. Ilyenek például a Radnóti hűgára, nevelőanyjára (Molnár Ilona, 1885–1944) és utóbbi bátyjára, Molnár Eduárdra (1873–1938) vonatkozó részek. Molnár Eduárd a századfordulótól kb. két évtizeden át az Amerikai Egyesült Államokban élt, 1919 körül települt haza, feleségét Fischl Jankának hívták. Kettejüknek szól a *Kovácsék* most bemutatott példányának dedikációja. Az a kúria, amelyben a Magyarországra visszatelepült Molnár Eduárd és felesége nyaranta élt, és amelyben Radnóti is gyakran vendégeskedett, ma is áll Budapest központjától mintegy 30 km-re, a Bugyi nagyközséghez tartozó Felsőványon.

A Brassói Lapok és a Népújság *Ajándékregegytárának* 1935. januári illetményköteteként látott napvilágot Erdélyi Ágnes: *Kovácsék* című kisregénye.¹ A megjelenés időpontja február 20-a körülre datálható, ugyanis a brassói napilapban február 10-edikétől 18-adikáig olvashatók a könyvet beharangozó hirdetések.³ (Keddenként az újság szünnapot tartott, ezért abban az évben február 12-én és 19-én nem jelent meg.) Két héttel később, március 3-án már a sorozat következő kötetét reklámozták.⁴

A kimondatlanul is az első kiadáskori jelenben, az 1930-as évek közepén, Nagyváradon⁵ játszódó kisregény egy szándékoltan hétköznapi nevű családról, elsősorban annak legfiatalabb tagjáról szól. A derekasan megírt, de irodalmilag nem kiemelkedő szöveg alig ismert, írói név alatt publikáló szerzője is nagyon fiatal volt: a kötet néhány hónappal 21. születésnapja előtt jelent meg. A kisregény rávilágít arra, hogy a Trianont követően kisebbségi létbe kényszerült magyarokat már a két világháború között is sok hátrány érte

az utódállamokban. Ugyanakkor a *Kovácsék* a nagybetűs Életüket indítók, pályakezdők nehézségeit is bemutatja, részben az író személyes tapasztalatai alapján. Különösen érdekes a két világháború közötti női érvényesülési és munkavállalási lehetőségek ábrázolása.

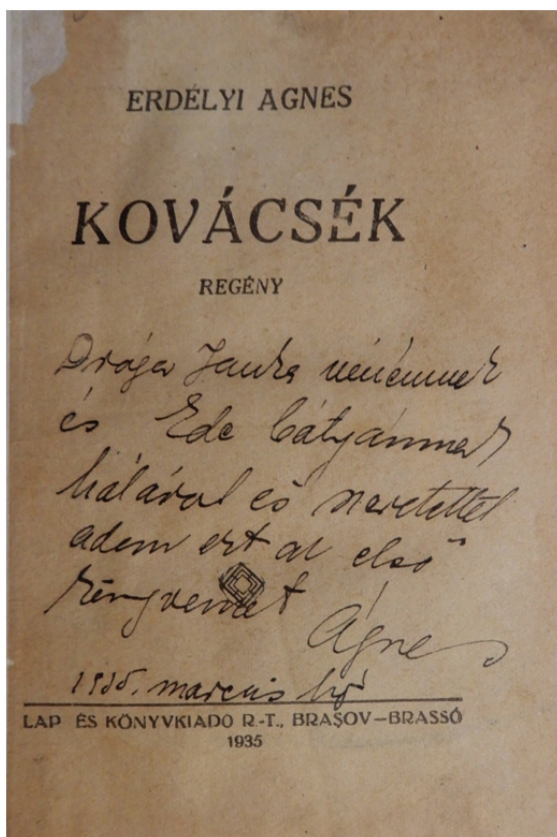
A mű kezdetén éppen 18. születésnapját ünneplő, frissen feleségül kért főszereplő élete döntően megváltozik, miután mozdonyvezető édesapja megbukik az állami alkalmazottak számára kötelezővé tett román nyelvvizsgán. Az ok mondvacsinált: „*Kovács szakátárs [...] úgy beszél [...] románul, mint egy pápa*”,⁶ de nem tud válaszolni arra a kérdésre, hogy „*Melyik évben halt meg Stefan cel Mare fejedelem?*”⁷. A családfő állásvesztéséből⁸ következő egzisztenciális bizonytalanság nyilvánvalóvá válása után a vőlegény eltűnik, a biztonságosnak tűnő életút lehetősége szertefoszlik. Álláskeresés, valamint alkalmi munkák sora következik, de a megpróbáltatások során a főszereplő, aki többé-kevésbé az író alteregója, új ismerősökre, sőt barátokra tesz szert, és személyiségében is felnőtté válik.

A szerző, aki többnyire Erdélyi Ágnes néven publikált, *Glatter Ágnes*ként született Budapesten 1914. május 23-án. Édesapjának, *Glatter Jakab*nak (1874–1921) halála után édesanyjával, *Molnár Ilonával* (1885–1944) – egzisztenciális kényszernek engedve – Nagyváradra költözött. Anyagi okokból kénytelen volt félbehagyni középiskolai tanulmányait, de írói-költői terveiről munkavállalóként sem mondott le. 1933 májusától publikált (Brassói Lapok, Híd, Hölgyfutár, Korunk, Nagyvárad Napló), nem egészen két év múlva jelent meg első könyve, a *Kovácsék*. Ugyanannak az évnek a végén (vagy a következő elején) adta ki *Kórus három hangra* című verseskötetét. Közben, 1935. május 21-én férjhez ment *Keller Béla* zongorahangolóhoz, akivel egy ideig Szilágysomlyón⁹ éltek, majd 1937. nyár végétől Bukarestbe költöztek. 1940-ben elváltak, ugyanez év októberében Erdélyi Ágnes visszaköltözött a Magyarországhoz egy hónappal korábban „visszatért” Nagyváradra, ahol kalapszalont nyitott. Néhány *viszonylag* békés évet követően, valamikor 1944. május 24. és június 3. között édesanyjával együtt – a vidéken élő magyar zsidóság nagy részéhez hasonlóan – Auschwitzba deportálták és meggyilkolták.¹⁰

Erdélyi Ágnes még az irodalombarátok körében is csak, mint *Radnóti Miklós* húga ismert, pedig – amint erre *Bíró-Balogh Tamás* tanulmánya¹¹ már címével is fölhívja a figyelmet – anyai joron is értékelhető életművet hozott létre. Egy valószínűleg nem sokkal édesapjuk halála (1921. július 21.) után készült családi fotón¹² édesanyjával és bátyjával látható – mindhárman feketében vannak. A gyerekek ekkor még nem tudták, hogy genetikai értelemben „csak” félig testvérek, és Radnóti sem volt tisztában azzal, hogy Molnár Ilona nem az édesanyja. Ők hárman e fénykép készüléseinek idején szakadtak el egymástól fizikailag, a felvétel talán ebből a kényszerű alkalmából készült. Egy másik, valamivel későbbi fotó¹³ vélhetően már azt követően keletkezett, hogy az asszony és a kislány egzisztenciális okokból Nagyváradra költözött, a fiú pedig – rokonokra bízva – Budapesten maradt. Ha lehetőségük nyílt rá, pl. iskolai vakációk idején, továbbra is együtt voltak. Bár a gyerekek felnövésével és önállósulásával a találkozások megritkultak, azt, hogy ők hárman halálukig bensőséges, szeretetteljes viszonyban maradtak egymással, a forrásanyag nagymértékű pusztulásának dacára fényképek,¹⁴ levelek¹⁵ és naplóbejegyzések¹⁶ sora bizonyítja.

Az *Ikerék havában*,¹⁷ ebben a kiterjedelmű, de az életmű legjobb verseivel egyenrangú, prózában írt remekműben Radnóti mind „élő anyját”, mind pedig hűgát nagy szeretettel jelenítette meg, emellett verseket is ajánlott nekik.¹⁸ Valószínű, hogy egyik korai, csak halála után megjelent versét, a *Szerelmes volt a kis hugom nagyon*¹⁹ címűt, és egy másikat, a máig kiadatlan *Kis hugom...* címűt²⁰ is testvére ihlette. Erdélyi Ágnes pedig nemcsak neki ajánlotta *Nyujtsd harcos kezéd Testvérem* című költeményét, de annak megjelentetését a Nagyváradai Naplóban az őt és édesanyját meglátogató Radnóti ott tartózkodásának idejére időzítette.²¹ A vers – átdolgozva és módosított címmel, de továbbra is bátyjának szóló ajánlással – bekerült *Kórus három hangra* című kötetébe,²² és természetesen műveinek gyűjteményes kiadásába is.²³

A *Kovácsék* első kiadása kisméretű (16 cm gerincmagasságú), egyszerűen kivitelezett, puhafedelű könyvecske, a fedlap grafikája kevésbé sikerült alkotás. Látszólag semmi különös nincs benne, még a bemutatott példány címlapján olvasható, fekete tintával írott dedikáció (1. ábra) sem tűnik annak:

„Drága Janka nénémnek
és Ede bátyámnak
hálával és szeretettel
adom ezt az első
könyvemet[.]
Ágnes
1935. március hó.”

1. ábra: Erdélyi Ágnes kisregényének címlapja a szerző rokonainak szóló dedikációval

A szerző személyének azonosítása után az is tisztázható, hogy ki lehetett az ajánlásban szereplő „Janka néném” és „Ede bátyám”. Akik ismerik Radnóti verseit, emlékezhetnek arra, hogy talán legszebb kötetében, a *Meredek útban*²⁴ a *Hajnaltól éjfélig: Istenhegyi jegyzetek* ciklusban szerepel a *Gyermekkori emlék* című, rövid költemény, amelyben Eduárd nevű rokonát említi:

*Hogy kínáljanak itt, azt sose várd,
jobbra a konyha, kérj magadnak, –
biztat rokonom, a jó Eduárd.
[...]*²⁵

(A KITI konferenciáján, illetve tanulmánykötetében talán nem fölösleges megemlíteni, hogy ennek a verseskötetnek a Könyvtártudományi Tanszékkal is van némi – igaz, csak áttételes – kapcsolata: a Kner Nyomdában készült, tipográfiailag is gyönyörű kötetet ugyanis a pályakezdő Haiman György tervezte, a Magyar Bibliophil Társaság pedig az év (1938) öt legszebb könyve közé sorolta.²⁶ Haiman tanár úr szinte a kezdetektől tartott kurzusokat a Könyvtártudományi Tanszéken,²⁷ és halála előtt nem sokkal a Nyitott Napok első előadóinak egyike volt.²⁸)

Visszatérve a dedikáció címzettjeihez, a már említett *Ikerék havából* az is kiderül, hogy a benne saját nevén szereplő Molnár Eduárdot csak a húga, azaz Radnóti nevelőanyja (és – a dedikáció tanúsága szerint – unokahúga, azaz Radnóti féltestvére) szólította Edének. Radnóti bökverset is írt erről, amelyet beillesztett az *Ikerék havába*:

*Nem Ede,
nem Ede,
Eduárd!
Fiatál
korában
Ameri-
kában járt.*²⁹

Az *Ikerék hava* szépirodalom, és – alcímével³⁰ ellentétben – nem a szó szoros értelmében vett napló, még kevésbé memoár. Ugyanakkor természetesen olvasható egyfajta naplóként vagy akár tágan értelmezett emlékiratként (az emlékekről és az emlékezésről szóló műként) is. Mindenesetre egyes elemei életrajzi szempontból is forrásértékűek.³¹ Ilyenek például a Radnóti húgára, nevelőanyjára és utóbbi bátyjára, Molnár Eduárdra vonatkozó részek. Utóbbit méltánytalan lenne mostoha-nagybácsinak nevezni, hiszen évődő, de szeretetteljes viszonyban volt a költővel, ellentétben Radnóti vér szerinti nagybátyjával (és gyámjával) *Grosz Dezső*vel, aki az *Ikerék havában* Mihály bácsiként szerepel.³² Ő viszont – feszült viszonyuk dacára – szinte folyamatosan anyagi támogatásban részesítette a költőt.

Molnár Eduárd (1873–1938) tehát Radnóti nevelőanyjának, azaz Erdélyi Ágnes édesanyjának bátyja volt. A századfordulótól mintegy két évtizeden át az Amerikai Egyesült Államokban élt, ahol az *Ikerék hava* szerint nehézipari üzletkötő volt,³³ és ahonnan – szintén az *Ikerék hava* alapján – 1919 körül³⁴ települt haza. Ványon vásárolt birtokot, és tavasztól ősziig ott élt feleségével, akit *Fischl Jankának* hívtak. *Kettejüknek szól a Kovácsék most bemutatott példányának dedikációja*. A teleket budapesti lakásukban (VIII. ker. Örömvölgy [ma: Diószegi Sámuel] u. 16. I. em.) töltötték, ahol valószínűleg 1921-től 1923-ig a kiskamasz Radnóti is élt.³⁵ Ezek a meghatározó évek is magyarázhatják szívélyes kapcsolatukat. Molnár Eduárd nem sokkal 1938. október 12. előtt halhatott meg, ugyanis ezen a napon temették el.³⁶

Radnóti így jellemezte: „*Mindig kitalál valamit. Most már csak olyasmit, ami semmibe sem kerül. Húsz éve jött meg Amerikából, akkor vette ezt a kis birtokot s a legenda szerint drágán. A kéúriát Lechner építette, Eduárdnak tetszett, megvette. Illik is hozzá tökéletesen. Az elvadult parkot érintetlenül hagyta, nem engedte, hogy bozványuljanak, csak a szökőkutat helyezte újra üzembe, s felfedezte az egyik fészkerben s előburcoltatta a szökőkút régi dászét, egy kőből faragott vizelő kisfiút. [...] Egy kis konyhakertje van, két sor ribizikebokra, a park végében öt őszibarackfa, két lona van, két fejőstehene, négy hízója, s egy nagy sereg szárnyasa, ez a hozadék. S egy vízgyűjtőt építtetett, hogy csapból folyjék a víz. Az egésze ráfizet, alig futja vendégségre s dobányra. De a taksanyi autóbusz vezetője így üdvözölt: A kásátig tetszik jönni? Majd megállok! – s Eduárdot a bonvágy hozta haza, de ez a kérdés teszi boldoggá.*”³⁷

Az *Ikerék hava* nagyrészt elveszett kéziratából az „eduárdos” részek autográf fogalmazványa szerencsére megmaradt.³⁸ A kéziratröredékből az is kiderül, hogy a szöveg eredetileg teljes névalakjukban tartalmazta a helységneveket, s Váradból csak később lett N.[agyvárád], Ványból pedig V.³⁹

Az *Ikerék havában* leírt látogatás föltehetően nem egy konkrét út leírása, hanem több vendégeskedés által ihletett epizód,⁴⁰ mégsem fölösleges áttekinteni a szóba jöhető alkalmakat. A pályaudvari jelenet elején az szerepel, hogy anya (Molnár Ilona) „*tizenöt éve már*”⁴¹ Nagyváradon él, ami 1936-ra utal. A következő mondatból megtudjuk, hogy utazását az tette lehetővé, hogy „*váratlanul pénzhez jutott*”⁴². Néhány sorral később pedig az olvasható, hogy a szerző öt éve nem látta.⁴³ Mindez rímeli Molnár Ilona 1934. szeptember 27-én Nagyváradon kelt levelére, amelyben megköszöni Radnótinak „*azt a nagy anyagi áldozatot*”, ami lehetővé tette, „*hogy annyi idő után Pestre*” utazhasson, és bátyjéknál „*Ványon is igazán feledhetetlen kedves nyugalmas napokat*” tölthessen.⁴⁴ (A költő korábban említett, 1933-as váradi látogatása megelőzte nevelőanyjának pesti útját, tehát a hosszú idő után történt viszontlátás inkább arra vonatkozhat, azonban ne feledjük, hogy az *Ikerék hava* szépirodalom, nem pedig életrajzi kronológia.) A következő mondat szerint anya „*Negyvenhét-negyvennyolc [éves] lehel*”,⁴⁵ tehát 1932-ben vagy 1933-ban járnánk, hiszen Molnár Ilona 1885-ben született.

Radnóti – igen szaggatottan vezetett – naplója nem számol be egyetlen ványi látogatásról sem, *Gyarmati Fannié* viszont több ilyen is megörökített. 1935. július 7-én „*Ágiékat és Eduárdékat*” látogatták meg.⁴⁶ Ekkor Erdélyi Ágnes és férje föltehetően nászúton volt

Ványon. Esetleg ehhez a látogatáshoz kapcsolható az *Ikerék havá* Eduárd-epizódjába beékelte, a mű jelen idejénél három évvel korábban játszódó Fülöp-jelenet,⁴⁷ ha az abban említett Béla azonos Erdélyi Ágnes férjével, Keller Bélával. A költő és felesége 1937. május 7-én „Miklós mamáját és az Eduárdékat”⁴⁸ látogatta meg Ványon. Gyarmati Fanninak ez a bejegyzése idézi leginkább az Eduárd-epizódot: „[...] egész nap felváltva ettünk és intenzív családi életet éltünk, be-bejártuk a tízholdas szép parkot, és élveztem az állatokat. [...]”⁴⁹ Az *Ikerék havában* azonban a szerző egyedül látogatja meg Eduárdékat és náluk vendégeskedő nevelőanyját. Gyarmati Fanni egy ilyen alkalmat is megörökített 1937. június 10-én.⁵⁰ A kapcsolat intenzitását mutatja, hogy Gyarmati Fanni naplója szerint 1936. április 19-én (kettesben)⁵¹ és 1937. április 25-én (Molnár Ilonával hármásban)⁵² pesti lakásukon, az Örömvölgy utcában látogatták meg Molnár Eduárdot és feleségét.

Az a kúria, amelyben a Magyarországra visszatelepült Molnár Eduárd nyaranta élt, és amelyben Radnóti is gyakran vendégeskedett ma is áll Budapest központjától mintegy 30 km-re, a Bugyi nagyközséghez tartozó Felsőványon. A településen őrzik a költő emlékét. Egy dunavarsányi tanár, *Kobán József* már több mint negyven éve azonosította az épületet,⁵³ amelynek fényképe és rövid leírása megtalálható Bugyi nagyközség településképi arculati kézikönyvében.⁵⁴

A konferencián tartott előadással és ennek tanulmányváltozatával arra igyekszem fölhívni a figyelmet, hogy jellegtelen külsejű kötetek, valamint *nem* „híres” szerzőktől származó és *nem* „híres” címzetteknek szóló dedikációk is lehetnek érdekesek és fontosak. A feniékben ismertetett példához hasonló esetek sora lapulhat a legkülönbébb könyvespolcokon. Nemcsak érdeklődő magánemberként, hanem a könyvtárosi munka során is érdemes foglalkozni a kevésbé ismert szerzők személyével, a dedikációk címzettjeivel. Ilyenkor a betűk élettel telnek meg, a kutató pedig szerencsés esetben a minőségi magyar irodalom sűrűjében találhatja magát.

Jegyzetek és irodalom

1. ERDÉLYI Ágnes: Kovácsék: regény. Braşov–Brassó, Lap és Könyvkiadó R.-T., 1935. – Új kiadása: ERDÉLYI Ágnes: Kovácsék: regény. In: ERDÉLYI Ágnes: Arckép szavakból: összegyűjtött írások. Szerk., előszó, jegyz. Bíró-Balogh Tamás. Budapest, Jaffa Kiadó, 2020. 41–176. p.
2. 1918/1920 óta Braşov (Románia).
3. Brassói Lapok, 41. évf. 33. sz. 1935. február 10. 4. p.: „Február második hetében jelenik meg a B.[rassói] L.[apok] és a N.[ép] U.[jság] januári ajándék-regény kötetete [!] Szerzője: Erdélyi Ágnes Címe: Kovácsék A lecsuszott, talaját vesztett erdélyi magyar család életét vetíti ez a regény, amelynek gyupontjában az Életnek nekiinduló és annak milliányi akadályaitól megtorpanó fiatal lány áll.”; Brassói Lapok, 41. évf. 34. sz. 1935. február 11. 8. p.: „Olvassa el! Feltétlenül érdeklí, mert a magyar élet sorsát példázza Erdélyi Ágnes: Kovácsék című regénye. Ez a regény most jelenik meg, mint a B.[rassói] L.[apok] és Népujság januári ajándékregénye.”; Brassói Lapok, 41. évf. 35. sz. 1935. február 13. 2. p.: „Kovácsékról, a nyelvvizsgán elbukott erdélyi magyar családról szól a B.[rassói] L.[apok] és a Népujság

- következő ajándékregénye. A szerzője: Erdélyi Ágnes a fiatal erdélyi magyar írógeneráció egyik legizmosabb tehetsége.”; Brassói Lapok, 41. évf. 36. sz. 1935. február 14. 9. p.: „Meggondolkoztató nagy kérdésünkre: az összeomlott család fészkeiből kikerült fiatalok életvergődésére ad feleletet Erdélyi Ágnes Kovácsék című regénye. Ez a regény a B.[rassói] L.[apok] és Népújság január havi ajándékregénye, amely a közel[i] napokban jelenik meg.”; Brassói Lapok, 41. évf. 37. sz. 1935. február 15. 9. p. (Szövege megegyezik a február 10-én megjelenttel.); Brassói Lapok, 41. évf. 38. sz. 1935. február 16. 7. p. (Szövege megegyezik a február 11-én megjelenttel.); Brassói Lapok, 41. évf. 39. sz. 1935. február 17. 11. p. (Szövege megegyezik a február 13-án megjelenttel.); Brassói Lapok, 41. évf. 40. sz. 1935. február 18. 9. p. (Szövege megegyezik a február 14-én megjelenttel.)
4. Erkölcstelen szerződés: Farkas Aladár beszél új regényéről, amely a napokban jelenik meg a B.[rassói] L.[apok] és Népújság regénytárában. = Brassói Lapok, 41. évf. 51. sz. 1935. március 3. 10. p.
  5. 1918/1920 óta Oradea (Románia), 1940 ősztől 1944 őszéig ismét Magyarországhoz tartozott.
  6. ERDÉLYI 1935: i. m. 13. p.; ERDÉLYI 2020: i. m. 52. p.
  7. ERDÉLYI 1935: i. m. 15. p.; ERDÉLYI 2020: i. m. 53. p. – III. (Nagy) István (†1504), 1457-től haláláig Moldva fejedelme.
  8. A nyelvizsgák olyan szigorúak voltak, hogy a sok elbocsájtás egyes esetekben már az állami intézmények működését nehezítette. A helyi viszonyokat ismerő erdélyi és partiumi román tisztségviselők többször is igyekeztek enyhíteni a bukaresti intézkedéseket. Például Tiberiu Moșoiu nagyváradi polgármester éppen a kisregény megjelenésének idején tárgyalt ez ügyben a román fővárosban. Vö.: Nagyváradon nem lesz több nyelvizsga. = Brassói Lapok, 41. évf. 38. sz. 1935. február 16. 7. p.
  9. 1918/1920 óta Șimleu Silvaniei (Románia), 1940 ősztől 1944 őszéig ismét Magyarországhoz tartozott.
  10. BÍRÓ-BALOGH Tamás: Életmű – alanyi jogon: Erdélyi Ágnes (1914–1944). In: ERDÉLYI 2020: i. m. 5–31. p.
  11. BÍRÓ-BALOGH: i. m.
  12. Árnyékban éles fény vagy: a Radnóti házaspár fényképei. Vál., szerk., jegyz. utószó Krähling Edit. Budapest, Jaffa Kiadó, 2016. 11. p.
  13. Árnyékban éles fény vagy. i. m. 12. p.
  14. Például: Árnyékban éles fény vagy. i. m. 11–13., 114., 312–322. p.
  15. Például: Különbén magyar költő vagyok: Radnóti Miklós levelezése I. Sajtó alá rend., jegyz. Bíró-Balogh Tamás. Budapest, Jaffa Kiadó, 2017. 111–115., 147., 209–211., 251–253., 310–311., 340–342., 490–493. p.
  16. RADNÓTI Miklós: Napló. Szöveggond., utószó, jegyz. Ferencz Győző. Budapest, Magvető, 2018. 9., 125., 153., 155–158., 164–166., 260., 263., 269–271., 274. p.; RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni: Napló 1935–1946. Sajtó alá rend. Ferencz Győző, Nagy Zsejke, jegyz., utószó Ferencz Győző. Budapest, Jaffa Kiadó, 2014. I. köt. 34., 42., 44., 47., 58–59., 61–62., 179–180., 182., 188., 192., 227., 271., 336., 557., 566., 568., II. köt. 43–45., 82., 94–96., 113., 150., 162–163., 167., 172–174., 220., 259–260., 265., 285., 288., 306., 317., 474. p.
  17. RADNÓTI Miklós: Ikrek hava. Budapest, Almanach-kiadó, 1940. – Új, függetlenségként korábban részben kiadatlan szövegeket tartalmazó kiadás: RADNÓTI Miklós: Ikrek hava. Szöveggond., utószó, jegyz. Ferencz Győző. Budapest, Magvető, 2020.

18. RADNÓTI Miklós: Sirálysikoly [1928. november 3., ajánlás: Élő anyámnak]. In: RADNÓTI Miklós: Összegyűjtött versek. Szöveggond., utószó, jegyz. Ferencz Győző. Budapest, Magvető, 2019. 16. p.; RADNÓTI Miklós: Sok autó jár itt [1928. október 12., ajánlás: Hugomnak]. In: RADNÓTI 2019: i. m. 17. p.; [RADNÓTI Miklós:] Kérő, könnyes átkok [1927. július 27., ajánlás: Hugomnak küldöm] említi és idéz belőle: FERENCZ Győző: Radnóti Miklós élete és költészete: kritikái életrajz. 2. jav., részben átdolg. kiad. Budapest, Osiris Kiadó, 2009 (Osiris monográfiák) 115–116. p.
19. RADNÓTI Miklós: Szerelmes volt a kis hugom nagyon [1928. augusztus 17.]. In: RADNÓTI 2019: i. m. 279. p.
20. Említi és idéz belőle: FERENCZ 2009: i. m. 114–116. p.
21. Nagyvárad Napló, 36. évf. 165. sz. 1933. július 23. 8. p.
22. ERDÉLYI Ágnes: Nyujtsd harcos kezed testvér [ajánlás: (Radnóti Miklósnak)]. In: ERDÉLYI Ágnes: Kórus három hangra: versek. Oradea, Kálvin könyvnyomda, 1935. 14. p.
23. ERDÉLYI Ágnes: Nyujtsd harcos kezed, testvér! [ajánlás: (Radnóti Miklósnak)]. In: ERDÉLYI 2020: i. m. 189. p.
24. RADNÓTI Miklós: Meredek út: versek. [Budapest], Cserépfalvi, 1938.
25. RADNÓTI 1938: i. m. 27. p.; RADNÓTI 2019: i. m. 150. p. – Önidézet az Ikrék havában: RADNÓTI 1940: i. m. 15. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 17. p.
26. HAIMAN György: Emlékezés a Meredek út-ra: Kossuth Rádió, 1969. július 11. In: HAIMAN György: A könyv műhelyében. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979 (Műhely) 228–230. p.; ERDÉSZ Ádám: Tervező, kutató, tanító: Haiman György munkásságáról. Békéscsaba – Gyomaendrőd, Kner Nyomda, 1992. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 24.) 59. p.; ERDÉSZ Ádám: A betű művésze – a betű tudósa. In: Füzesné Hudák Julianna – Haiman Ágnes – Hradeczky Moni (összeáll., szerk.): A huszadik század mezsgyéjén: Haiman György 1914–1996 születésének 100. évfordulója emlékére. Gyomaendrőd, Kner Múzeum és Könyv Alapítvány, 2014. 13–73. p., hivatkozott rész: 28–29. p.; HORVÁTH Hilda: Haiman György, a tipográfus művészi pályája. In: A huszadik század mezsgyéjén. i. m. 87–153. p., hivatkozott rész: 100–101. p.
27. ERDÉSZ 1992: i. m. 76. p.; ERDÉSZ 2014: i. m. 49. p.
28. HAIMAN György: Nyomatott szövegek és képek vizsgálatáról. [Nyitott Napok-előadás.] Budapest, ELTE BTK Könyvtártudományi Tanszék, 1995. november 29.
29. RADNÓTI 1940: i. m. 15–16. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 17. p.
30. Napló a gyerekkorról.
31. Részletesen: FERENCZ 2009: i. m. 23–44., 52., 56–57., 398., 402., 453., 457–466. p.; FERENCZ Győző: Utószó. In: RADNÓTI 2020: i. m. 67–117. p., különösen: 93–97. p.
32. RADNÓTI 1940: i. m. 35. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 37., 64. p.
33. RADNÓTI 1940: i. m. 17. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 19., 65. p. – A kéziratos fogalmazványban eredetileg „Nehézipari ügynök voltam” állt, s Radnóti ezt „üzleteket kötöttem”-re javította át. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye [a továbbiakban: MTA KIK KRKGY], Ms 2633/165 fol. 7 recto, Forrás: radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01g.htm [2020. március 15.]
34. A datálás alapja az Ikrék hava egyik tagmondata: „Húsz éve jött meg Amerikából” (RADNÓTI 1940: i. m. 17. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 19. p.) és a költő 1939. szeptember 3-i naplóbejegyzése: „[...] A *Gyerekkori napló* átmeneteit írom, Eduárdot. [...]” (RADNÓTI

- 2018: i. m. 77. p.). – Természetesen az, hogy valami 1939-hez képest húsz éve történt, csak körülbelüli meghatározásnak tekinthető. Ugyanakkor figyelemreméltó, és Radnóti pontos-ságra törekvését mutathatja, hogy a kéziratos fogalmazványban eredetileg „Tizenöt éve” állt, s ezt a költő „Húsz”-ra javította át. Vö.: MTA KIK KRKGY, Ms 2633/165 fol. 7 recto, Forrás: radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01g.htm [2020. március 15.]
35. FERENCZ 2009: i. m. 35. p.
36. Különbben magyar költő vagyok 2017. i. m. 252. p. (jegyzet)
37. RADNÓTI 1940: i. m. 17–18. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 19. p.
38. MTA KIK KRKGY, Ms 2633/165. Forrás: radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01a.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01b.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01c.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01d.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01e.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01f.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01g.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01h.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01i.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01j.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01k.htm, radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01l.htm. [mindegyik: 2020. március 15.]
39. MTA KIK KRKGY, Ms 2633/165, fol. 1 recto. Forrás: radnoti.mtak.hu/hu/large/10-01a.htm [2020. március 15.]
40. FERENCZ 2020: i. m. 107. p.
41. RADNÓTI 1940: i. m. 11. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 13. p.
42. RADNÓTI 1940: i. m. 11–12. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 13. p.
43. RADNÓTI 1940: i. m. 12. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 13. p.
44. GLATTER Jakabné MOLNÁR Ilona: Radnóti Miklósnak, Nagyvárad, 1934. szeptember 27.
In: Különbben magyar költő vagyok 2017: i. m. 111–112. p.
45. RADNÓTI 1940: i. m. 12. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 13. p.
46. RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni 2014: i. m. I. 59. p.
47. RADNÓTI 1940: i. m. 19. p.; RADNÓTI 2020: i. m. 20–21. p.
48. RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni 2014: i. m. I. 188. p.
49. RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni 2014: i. m. I. 188. p.
50. RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni 2014: i. m. I. 191. p.
51. RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni 2014: i. m. I. 112. p.
52. RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni 2014: i. m. I. 179. p.
53. KOHÁN József: Radnóti Miklós Ványon. = Pest Megyei Hírlap, 22. évf. 256. sz. 1978. október 29. 8. p.
54. GUBA Sándor (szerk.): Bugyi településképi arculati kézikönyv. Bugyi, Bugyi Nagyközség Önkormányzata, 2017. 18. p.

Bibor Máté János könyvtáros, irodalomtörténész. 2003 és 2014 között az ELTE Egyetemi Könyvtár régikönyves munkatársa, 2004-től tart órákat az ELTE BTK-n, ahol 2014-től a Könyvtár- és Információtudományi Intézet főállású oktatója. Kutatási területei: közép- és koraiújkori könyv-, könyvtár- és nyomdászattörténet, a zirci apátsági könyvtár története és ősnymtatványai; Gyulaffi Lestár erdélyi emlékiró élete és fennmaradt írásai. ORCID: 0000-0002-1062-3813